

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2023.3.5>
УДК 82.161.2.-1.09:141

Микола Васьків

Науково-дослідний інститут українознавства МОН України
вул. Ісаакяна, 18, Київ, 01135, Україна
 <https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>
mvaskiv@ukr.net

СТИХІЙНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ, ІНФОРМАЦІЯ (ПАМ'ЯТЬ) І ЛЮДИНА В ПОЕЗІЇ ПАВЛА МОВЧАНА

Частина перша

Актуальність статті зумовлена потребою визначити філософську основу світогляду й поетичного світу класика української літератури ХХ–ХХІ ст. Павла Мовчана (1939 р. н.) — давньогрецький стихійний матеріалізм — як підґрунтя загальнолюдської та національної пам'яті, тягlosti історії. Особливості Мовчанового стихійного матеріалізму становлять предмет дослідження. Основною проблемою статті є відтворений у поезії П. Мовчана зв'язок кожної конкретної екзистенції з мільйонлітньою історією матеріального світу, людства й конкретної — української — нації, роль цієї екзистенції як єдиної ланки в передачі інформації (пам'яті) від минулого до майбутнього. Для вирішення цієї проблеми застосовувалися культурно-історичний, біографічний, герменевтичний і формальний (філологічний) методи дослідження.

У результаті дослідження простежено образи чотирьох стихій у ліричних творах поета. У різних варіантах (вода — сніг, дощ, криниця, джерело, водойми, кров та ін.; земля — ґрунт, глина, пісок, камінь, сіль тощо; вогонь — сонце, світло, промінь і т. д.; повітря — вітер, марево, вихор і т. п.) ці стихії стають найважливішими в бутті українського селянина-землероба, а отже, й етносу.

Стихії-першооснови перебувають у постійному русі, творенні нових речей, предметів, явищ як синтезу стихій і їх неминучому руйнуванні. Залишаються тільки латентні невеликі відбитки існування й перетворень матерії у вигляді енергії (інформації), у відчитанні, збереженні, передаванні якої наступним поколінням полягає покликання, призначення людини у світі.

У поетичному світі та світоглядній концепції поета синкретично поєднується пізнання загальносвітових і українських національних витоків буття, що визначають сутність нашого сьогоденного й майбутнього життя. Людина як поєднання чотирьох стихій, як частка споконвічного руху стихій нерозривно пов'язана зі своїм, споконвіку призначеним, простором, довкіллям. Загальнолюдська й етнічна пам'ять як інша назва енергії-інформації єднає людину з часом і простором, дає можливість знайти й реалізувати власне призначення на землі.

Ключові слова: Павло Мовчан; стихійний матеріалізм; вода; земля; повітря; вогонь; рух; енергія; інформація; пам'ять.

Читаючи вірші Павла Мовчана, звернув увагу на значну кількість води в його текстах. Не в сенсі зайвого словослів'я, а образу води в усіх його різновидах (снігу, дощу, джерела, криниці, струмка і багато іншого). У розмові з Павлом Михайловичем спитав, чи цей образ справді є дуже важливим, концептуальним у його поезії та чи усвідомленим було звернення до нього або це відбувалося підсвідомо, без волі автора. Поет підтвердив особливу наснаженість і вагу образу води й не випадковість його частого зринування в текстах, попри ймовірність мимовільної, неконтрольованої з'яви цього образу. Та не лише цей образ є таким частим і знаковим у його віршах, зауважив П. Мовчан, а ще й образи вогню (я зразу ж зауважив, що й сонце, проміння, багаття — різновиди цього образу), а ще — повітря (знову я згадав вітер, вихор, простір, марево тощо), а ще — землі.

Дослідники часто наводили перелік ключових слів-образів у поезії Павла Мовчана (крім зазначених, це хліб, сіль, камінь, пісок, глина, попіл, хата, вікно, поріг, зело, дерево й багато інших), однак поет виокремив саме ці чотири: воду, вогонь, повітря, землю. Поки я це подумки зводив до купи, Павло Михайлович із певним боєм зазначив: прикро, що дослідники досі не пов'язали ці чотири стихії воедино, а головне — з першими давньогрецькими філософами Мілетської школи. Як твердив поет, він навіть давав окремим із дослідників підказки, інколи вони вже були на підступах до формулювання відповідних думок, та далі окремих наближень справа так і не дійшла. Тому вперше, за твердженням поета, він у розмові зі мною подає таку відверту й концептуальну інтерпретацію власного творчого доробку, боячись, що ні я, ні інші літературознавці так ніколи й не дійдуть

самотужки до повного формулювання такої інтерпретації.

Стан розробки проблеми. Як уже згадувалося, окремі дослідники були на підступах до «мілетського» тлумачення перетворень матерії, її постійного руху й видозмін у віршах Павла Мовчана. Так, Володимир Моренець підкреслював, що в поезії Мовчана відтворюється «буття — не в політико-крамничних його зрізах, а в самому пліні, в перетіканні матерії, її млосних метаморфозах, що й дарують нам відчуття існування, не лишаючи в дійсності жодних рубців, бо й рубці — ще одна форма буттєвих перевтілень» (2023, с. 217). Михайло Слабошпицький зазначав, що «у поетичній особі Мовчана явилася натурфілософська лірика» (2023а, с. 55). Під цим кутом зору показовими є назви двох статей Юрія Коваліва: «Натурфілософські портали Павла Мовчана» (2023а) й «Натурфілософська метафора Павла Мовчана» (2023б).

Ще в одному місці М. Слабошпицький констатує:

в його (Мовчана. — *М. В.*) віршах <...> водно-раз живуть різні часи, що надає його поезії універсалізму й «космізму». Тільки цей «космізм», публіцистично задекларований в інших авторів, у Мовчана органічно присутній у всьому, чого торкається його слово: в зелі, в камені, в глині, у стрісі рідної хати, в голосі птаха, в німуванні обрју, в гіркоті попелу, в битті людського серця, в диві людського голосу. (2023а, с. 62)

Пам'ятаймо: не лише чотири стихії чи одна-дві з них були визначальними у філософії «іонійців», а й простір і час, Хаос і Космос, безперестанний рух і постійність лише одного — змін, про що йтиметься далі.

Той самий дослідник виокремлює образи глини й каменю, але ці різновиди «мілетської» землі далі губляться серед багатьох інших образів: «глина і камінь — одні з наріжних образів у його поетичній світобудові, такі самі улюблені в Мовчана образи, як і пам'ять, голос, світло, тиша, дерево, зело, поріг, вікно» (2023б, с. 77–78). Таке наближення й зупинка за крок-два будуть і в М. Слабошпицького, і в інших дослідників неодноразово: «В оригіналі кожне зело (улюблений Мовчанів образ) відчуває голос землі та єднається з космосом. В оригіналі вода й сіль (також ключові образи його поезії) несуть правічний зміст, що його намагається відчитати поет» (Слабошпицький, 2023с, с. 91); «Виходити за межі часу і простору, фіксувати руйнування й перетікання всього живого в інші матерії (в пісок, у сіль, у дальший рух, але це не є Ніщо) — улюблене поетичне заняття Павла Мовчана» (Йовенко, 2023, с. 125); «В П. Мовчана ми бачимо залюбленість у світ, у цей блискучий потік вічно живої й оновлюваної матерії» (Дейч, 2023, с. 144);

«Це візуальна поезія. Головне в ній — змінний світ, його метаморфозність, колірні переливи його тональностей. <...> Він тільки конкретний, він просто уважно фіксує навколишню плинність, і динамічний, енергійний монтаж буденних речей та дій створює картину фантастичну. <...> Автор сам імпровізує на задану собі тему — рух, вогонь, ранок, жнива, теслювання, любов, осінь» (Череватенко, 2023, с. 156); «Пластичний “дотик стихій” Мовчан довів до межі» (Аннінський, 2023, с. 166); «Круг, круговорот, колообіг, коло — це рух життя, землі й сонця. <...> Як зачарований, ходить він у дивосвіті рідної землі, свого краю, природи» (Кордун, 2023, с. 194–195).

Це стосується й тих дослідників, хто характеризував його перші збірки, й тих, хто аналізував збірки останні. Навіть не прихильний до Мовчана Анатолій Макаров зауважив відповідну особливість поезії Мовчана: «Здається, що світ умирає і знову створюється кожного разу, тільки-но поет береться за перо» (2023, с. 140), — хоча одразу ж звів її позитив нанівець, стверджуючи, що такий «космічний» стиль «давно перетворився на власну карикатуру» (2023, с. 140). Проте найближчим до відчитання взаємодії та перетворення чотирьох стихій у безперервному русі й мінливості був Іван Дзюба, найглибший і найчутливіший інтерпретатор творчості Павла Мовчана.

І. Дзюба сприймає світ поезії П. Мовчана як невпинний рух матерії й енергії, «плоті» (чим не апейрон Анаксимандра?), яка прибуває й вичає, але ніколи не зникає.

Простір і час — не зовнішні скріпи, не тло дії, не об'єктивні координати творення життя, а сама його змінна, стражденна, багатолика плоть, якої меншає і більшає, яка там зникає, тут з'являється, яку мене і кришить, формує і ліпить рух. <...> Простір і час — тісто і дріжджі вічного акту творення. А над усім главенствує, все в себе поглинає і все із себе вивергає — рух, єдина природа всього суцього. (2023, с. 24–25)

Такими тезами сповнена стаття І. Дзюби, вони проходять крізь весь текст дослідження.

Звертає увагу дослідник і на ті ключові образи-концепти в ліриці Мовчана, які корелюють зі стихіями філософів Мілетської школи, яких не випадково зараховували до стихійних матеріалістів. «Серед найбагатших сімей його (Мовчана. — *М. В.*) метафор — ті, що вийшли із семантичних гнізд “вода” і “пісок”». І. Дзюба, продовжуючи, провадить дуже аргументоване й адекватне відчитання символіки образів води й піску («і вода, і пісок символізують рух, промивання, плинність, ненадійність, але тоді як пісок означає здебільше змінність занепаду й забуття, змертвіння, вода здебільше — змінність оновлення, очищення, одухотворення» (2023, с. 43)), проте він так і не дійшов до узагальнення, що і пісок, і глина, і камінь, і ґрунт є різновидами землі з різним семантико-

символічним навантаженням, але зі спільним началом в основі.

Залишаються тут поза увагою дуже продуктивні в Мовчана ще дві стихії — повітря й вогонь. Це не означає, що їм «удалось» уникнути уваги І. Дзюби. Так, дослідник зазначає, характеризуючи вкотре рух, перетворення в Мовчановій поезії: «Як образ руху, незатишності, невпокоєності, рвучкої й незгідливої енергії у Мовчана часто виступає вітер, вихор» (2023, с. 25). Щоправда, одразу ж Іван Дзюба робить припущення, що, «може, тут є якийсь відгомін давньої індійської філософії, де вихор матерії, світла — одне із світотворчих начал» (2023, с. 25). Видається, що науковець мав слушність, бо й давньоіндійська філософія активно абсорбувалася свідомістю й поезією Павла Мовчана. Однак аналогій із давньогрецькою філософією в І. Дзюби, на жаль, не виникло.

Не обійшла увагу дослідника і стихія вогню, поєднавшись із сіллю, яка, наважимося твердити, є ще одним варіантом стихії землі.

<...> в збірці «Сіль» на перше місце продуктивністю вийшла інша сім'я метафор: із лексемою «сіль». <...> «Сіль» стає метафорою гіркої радості й потреби праці, творчості, буття. Ціни самопізнання, любові, життя. І разом із іншою метафорою — вогню («згорає тлінне, не основа») — чи не найбільше служить вираженню життєствердного <...> активно-гуманістичного настрою далекої від фальшивого казенного оптимізму поезії Павла Мовчана. (2023, с. 43–44)

Проте й тут «метафори» солі й вогню не заасоціювалися в І. Дзюби зі стихіями й не поєдналися з іншими «метафорами» — води й вітру — в нерозривну вічно рухливу цілісність.

Акцентуючи на постійній змінності матерії й енергії, всепереможному рухові, Іван Дзюба згадує «натурфілософському обізнаність» Мовчана. Але цю обізнаність дослідник спрямував не в минуле натурфілософії, а в сучасність, у підсвідоме відтворення в текстах поета науково-філософського, світоглядного самовідчуття людини й суспільства ХХ століття, які вже органічно завоїли й теорію відносності Ейнштейна, й ноосферу Вернадського і Тейяра де Шардена, й малярство Клеє та Далі. Це теж цілком слушні міркування науковця, й заперечувати те, що сучасний стан науки, філософії, мистецтва, самовідчуття й самоусвідомлення людини й людських спільнот знайшли якнайповніше відтворення в Мовчанових віршах, немає сенсу. Але ж і здобутки давноминулих релігій, науки, філософії залишили глибокий відбиток на творчості Мовчана.

Проте інтуїція, чуття Дзюби, його вміння відчитувати текст були настільки потужними, що він не міг не згадати, хай і побіжно, давньогрецьких стихійних матеріалістів. Зосереджуючи увагу на українському етнічному наповненні символіки

образу води, дослідник згадує також і про відбитки в «поетично-філософській “воді”» й образів Ригведи, й «уявлення Геракліта й Фалеса (“безконечна, рухома, одухотворена субстанція”» (2023, с. 46). Можна констатувати, що він визначив основні типологічні сходження поетичного світу Павла Мовчана з філософською теорією Мілетської школи, як і інших античних мислителів Заходу й, особливо, Сходу, лише не звів їх воедино в цілісну концепцію.

Основні результати дослідження. Філософи Мілетської школи (їх уважають першими фаховими філософами світу), чи, як їх ще інакше та трохи ширше називали, іонійці, сприймали світ як постійні перетворення й мінливість матеріальних першоелементів. Це міг бути якийсь один першоелемент, чи два, а то й чотири першоелементи. «Представники однієї з перших у давній Елладі філософських шкіл — мілетської <...> уявляли першоречовину буття в конкретно-речовій формі води (Фалес), повітря (Анаксимен), “апейрона” (Анаксимандр)» (Бичко, 1994, с. 37). «Він (Ксенофан. — М. В.) вважав, що все на світі складається з води й землі» (Рассел, 1995, с. 46). Зрештою, Емпедокл відмовився від єдиного чи двох першоелементів. Ніби узагальнивши напрацювання попередників, він проголосив, що основу матеріального світу становлять чотири «стихії»: вода, вогонь, земля й повітря («Існують чотири тілесні стихії: вогонь, повітря, вода й земля, які вічні...» (Таранов, 1997, с. 152)). Кількість першоелементів розширив до необмеженої Анаксагор, який, як і Емпедокл, «відстоює позицію принципової множинності фундаменту світу, але фундамент цей складається в нього вже не з чотирьох елементів, а з нескінченного розмаїття різноманітних часточок усяких (практично всіх існуючих у світі) речовин, що є своєрідним “сім'ям” речей» (Бичко, 1994, с. 42). Проте П. Мовчан зупинився саме на емпедоклівській чотирьохелементній системі світоустрою.

Звичайно, поет — прихильник стихійного матеріалізму — на якійсь із «мілетських» систем повинен був зупинитися. Чому ж не на Емпедокловій? Проте вибір не видається випадковим, він був продиктований українським кутом зору на весь світ, українським повсякденним буттям людини у взаєминах із матеріальним довкіллям. Саме про це йдеться в Івана Дзюби: «Навіть метафорика філософських абстракцій розгортається у нього в стихії національних народнопоетичних образів, які — у своїх першоджерелах — виявляються нерідко то рівноцінними й рівнопотужними з великими символами античної (як і давньоіндійської) міфології й філософії, то простісенько спорідненими з ними» (2023, с. 46). Укотре відзначаємо потужну силу ерудиції й інтуїції науковця, який зупинився за крок від порогу, за яким — відкриття чотирьох основ-першоелементів поетичного світу Мовчана.

Вода, земля, вогонь (не лише всеспалювальний, а й життєдарувальне сонячне проміння) і повітря є невід'ємними для буття хлібороба. Вони взаємодіють між собою, взаємоперетворюються, є непримиренними ворогами, які парадоксально дають неймовірно багаті плоди їхнього синтезу. У матеріальному світі первинної природи для Мовчана такими плодами стає передусім рослинність. У дитинстві поет допомагав бабусі-цілительці збирати трави, тому знав їх неймовірну кількість. У цьому можна переконаватися, перечитавши відповідні фрагменти Мовчанових «Витоків»:

Щадун, натягач, верніоко, дивокіст, ромен, первоцвіт, чабер, нечуй-вітер, нехворощ, тройзілля, лепеха, бугила, мишій, липчиця, гусниця, повитиця, калачниця, калюжниця, буркун, блекота, щиріця, чорнобиль, пирій, кропива, вернисонце — ні, я не годен пригадати всіх трав, які оточували мене, супроводжували мене, були невідступно зі мною. А як не згадати лободу, або квасці, або полин, або подорожник, або калачики... Скільки їх — це величезний космос трав і дерев. <...> І коли їх пригадуєш, то ніби викликаєш з уяви давно призабутих друзів дитинства. І вони всі <...> встають перед внутрішнім зором у своїй неповторності, витворюючи національний земний космос. (2018, с. 115).

Звернімо увагу на не випадкове слово «космос», яке не лише — багатозначна метафора. Те ж саме в роздумах в інтерв'ю М. Славинському: «Навколо трави й буряни: щадун, натягач, дивокіст, ромен, верніоко, нечуй-вітер, нехворощ, бугила, мишій, буркун, повитиця, блекота, вернисонце...» (Славинський, 2023, с. 463). Часто в його поезії з'являються дерева, у які перетворюється ліричний герой чи в яких «переживає» кілька поколінь у власних поетичних видіннях. Та буйство трав, «зела» у віршах П. Мовчана домінує, найчастіше залишаючись непримітним для читача, буденним, повсякденним тлом.

Закономірним було запитання до поета: стихійний матеріалізм іонійців у його поезії в якийсь момент наклався на природне українське хліборобське світовідчуття в його поезії чи вплинув на структурування цього світовідчуття вже на ранніх стадіях віршування? Відповідь була приблизно такою: «Зараз я не можу згадати, коли саме давні греки виринули в моїх віршах. Треба передивитися записи. Але без них моя поезія не стала би моєю, прийти самотужки до такого сприйняття світу видається неможливим». Бо йдеться не тільки і не стільки про чотири стихії, скільки про їх взаємодію, постійний рух і перетворення, знищення і самознищення, аби заново відродитися вже в зовсім іншому вигляді.

Усі давньогрецькі стихійні матеріалісти, починаючи від Фалеса, наголошували на тому, що

постійними є лише рух, зміни, перетворення, непостійність. Апогеєм такого розуміння світобудови стало вчення Геракліта. «Цей світ, однаковий для всіх і всього, не створений ніким із богів чи людей; ні, він був, є і завжди буде вічно живим вогнем, у якому міри займаються й міри гаснуть» (Цит. за: Рассел, 1995, с. 49). Катастрофи та відродження чергуються між собою, Хаос домінує над світом, поки його в певний момент не впорядковує Космос. «Рух, розвиток, наголошує Геракліт, здійснюються через зіткнення протилежностей, які в ході боротьби переходять одна в одну, зберігаючи тим самим свою єдність, гармонію космосу» (Бичко, 1994, с. 38). Такими мотивами й образами поезія Мовчана переповнена, вони становлять тканину-основу його віршів («Все в колі вічному невтомно / рука всевладарка змика» (1999а, с. 38)).

Рух дає насолоду автору, але радує він і нас: усе летить, міняється, оновлюється, сполучається, перехрещується, видозмінюється, і ніяк уже побачити цьому край, аж втрачається будь-яке відчуття реальності — просторової, часової, всякої. <...> В такій системі поетичних координат суттєва не завершеність, а наочність творення. (Череватенко, 2023, с. 158)

Хоча мотиви невпинного, вихороподібного, нестримного руху матерії, чотирьох стихій у віршах Мовчана не обмежуються лише перегуками з філософією мілетців чи українськими етнічними «витоками» розуміння світоустрою.

Не можна не згадати Омара Хайяма з його концептуальним образом гончарного кола, на якому глина — вчорашні черепи та стегна — перетворюється в посуд, що з нього питимуть вино живущі, аби завтра теж перетворитися на глину («Та на току господньому вже чути, / ціпи молотять всі людські кістки, / а з черепів, що й міддю не окуті, / п'ють самогонку в тернах п'янюки...» (1999b, с. 345)). Колообіг буття в Мовчана також узгоджується із природними змінами пір року, дня й ночі, місячним і сонячним календарем. «Круг, круговорот, колообіг, коло — це рух життя, землі й сонця. Ці образи нерідко виникають у свідомості й поезії Павла Мовчана» (Кордун, 2023, с. 194). Це знаходить відтворення й у назвах збірок Павла Мовчана («В день молодого сонця», «Календар»), особливо в назвах перекладних збірок російською мовою («Гончарний круг», «Коловорот»).

Часто першоелементи-стихії звучать у назвах поезій Мовчана. Та насправді йтиметься не про одну стихію чи не стільки про неї, скільки про її взаємозв'язок з іншими стихіями, взаємознищення, взаємоперетворення чи творення нового. Ось, наприклад, у поезії «Земля» зі збірки «В день молодого сонця» поет наводить власні «визначення» символіки цього образу («О земле, зрошена з душею, / домішко вічності і слів...», «ти —

суть, ти — плоть мого народу, / ти те, що буде, що було...», «бо ти — причина, ти — основа / того, що буде, що єси...», «буття твоє не має меж»), стверджує власну — тілесну й духовну — спорідненість із землею («постав я з тебе, повертаюсь / у твоє лоно день за днем, / суть — не вагу — я зберігаю, / виснажуємось навзаєм»). Але ліричний герой відчуває себе, свою душу і «в кристалах снігу», «в очах здивованих багать», «і тану я, мов грудка солі», як мікрочастинка землі, «пшичкою до шляху / я припаду навек-віки». Земля стає не лише «пшичками», а й оживленою «змертвою глиною», ущільнюється в камінь (1999b, 283-285).

Або ж у поезії «Над вогнем» із ранньої збірки «Кора» вогонь символічно знищує землю («пощезне в спаласі земля»), та вогневі загрожує вода («лиш не забудь про чорну воду»), він може перетворити все на ефемерне повітря («Бо вільно кожному згоріти / яскравим спалахом — ураз, / пустивши облички на вітер...»), а пастух — охоронець вогню — зрештою сам укотре («по колу») вогнище (а разом і власний «престол», тобто частково й себе, свою значимість) знищує: «І чути ніч спішить по колу, / що з кроком вужчає щомент: / я встав з племінного престолу / і знищив вогнище уцент» (1999a, с. 52-53).

Щось подібне спостерігаємо й у поезії «Вогонь» зі збірки «В день молодого сонця». Уже в першому версі вогонь уподібнюється до води («полум'я струмує»), у шостому — до повітря («і полум'я — прозоре...»), від вогню «оплавлюється скло, / і тане роговиця, / у вуха натекло / тягучої живиці», та й сам ліричний герой «обвуглений», у ніч впаде, «як головешка» (1999a, с. 302). Ніби й домінує одна зі стихій-першоелементів Усесвіту, проте вона нерозривно пов'язана з іншими, взаємообумовлена і взаємоперетворювана ними. Та їх синтезом і розпадом, протистоянням стає також і людина.

Спочатку мілетці не виокремлювали людину з колообігу стихій, вічного прагнення кожної з них вивищитися над іншими й неминучого їх урівноваження іншими стихіями. «Боги підлягали цій справедливості так само, як і люди, але ця найвища сила сама не була уособлена, не ставала верховним богом» (Рассел, 1995, с. 36). Згодом Піфагор, його містичне вчення вносять етично-моральні чинники у філософію. Твердження про безсмертність людської душі, з одного боку, вписує її в стихійний матеріалізм, бо ж вона потрапляє у вир перетворень, а з іншого — виокремлює з матеріального світу. Етичні міркування і приписи не менш важливі у філософії Геракліта, ніж його переконання в нестримному вируванні / перетворенні світу, яке людині треба усвідомити та прийняти. «Бог — це, безперечно, втілення всесвітньої справедливості» (Рассел, 1995, с. 50), та людина, вважає Геракліт, занадто лінива, насамперед духовно, тому не хоче визнати трансцендентної справедливості («Для Бога всі речі

добрі, слушні й правильні, але люди вважають одне хибним, а інше — правильним» (Рассел, 1995, с. 50)).

Проте й у Піфагора, й у Геракліта, інших давньогрецьких філософів світ, стихії, рух, людина — у колообігу, тому розчинені у вічності, неважливо, у якому її моменті, тобто позачасові. Павло Мовчан зберігає це відчуття закинутості у вічність, проте й повертає людину в лінійний плин часу, навіть якщо час інколи пливе в його віршах у зворотному напрямі — від сучасності до минулого, як аргументовано доводять І. Дзюба й інші дослідники.

Присутність людини у світі, не вербальний, а духовний діалог людини й природи, їхній прихований од поверхового погляду взаємозв'язок, взаємовплив, взаємопродовження людини й природи — все це. <...> Мовчан — поет особливого стереоскопічного погляду на світ. Це його поетична філософія чи — точніше сказати — натурфілософія. (Слабошпицький, 2023b, с. 75)

Людина, людина-в-часі та просторі не просто відстежує й констатує рух і перетворення першостихій, а й надає їм символічного наповнення, намагається знайти вищий сенс у їхній вічності та байдужості до швидкоплинного людського буття, а відповідно, й сенс самого людського буття.

Однією з найбільш важливих колізій людської екзистенції, а відповідно й мистецтва, світової літератури зокрема, є протистояння короткого, швидкоплинного життя кожної людини й вічності історії, її важкого поступу, який підминає під себе безмір людських «Я», інколи — цілі етноси, зазвичай зовсім не зауважуючи цього. Найчастіше така антиномія знаходить відображення у великих епічних творах. Та ця колізія стає однією з домінантних і в поезії Павла Мовчана, й це не могли не зауважити дослідники. «Людина і час, вічність, рутинність, яка падає на людське життя, перетворюючи все на прах, на безслідність, на ніщоту, <...> — такі апокаліптичні видива спалахують у віршах Мовчана» (Слабошпицький, 2023b, с. 79). Хоча думки дослідників розділилися стосовно того, як протистояння людини й часу, людини й вічності сприймається у віршах поета.

Одні вважають це великою трагедією Мовчанового ліричного героя, адже дуже важко змиритися з думкою про свою швидку конечність і непомітність чи й відсутність власного сліду на землі. Так сприймала поезію Мовчана С. Йовенко: «Павло Мовчан залишився собою — трагічним до кінчика волосини поетом» (2023, с. 126). І цю тезу дослідниця доповнює, конкретизує (Йовенко, 2023, с. 128, 131). На цьому наголошувала й І. Гітович: «на поезії Мовчана — й особливо сильно на віршах останніх років — лежить такий явний відбиток трагізму. <...> Завжди трагічний прихід до людини знання неминучості кінця

й обов'язковості "платити за рахунками", та ще трагічніше, коли доводиться платити власною долею за чужими рахунками» (Гітович, 2023, с. 97–98). Але є й інша інтерпретація швидкоплинності людського буття серед безміру світової історії.

Така інтерпретація не протистоїть до трагедійного сприйняття окремої екзистенції, видається певним його коригуванням: не трагедія, а драма. «Вона (поезія Мовчана. — М. В.) завжди драматична. Внутрішня криза незримо присутня в ній, навіть коли автор оспівує анакреонтічні радощі існування. З одного боку, він постійно відчуває власну відірваність від землі, з другого — повернутися до неї хоче тільки новим, а не тим, ким був раніше» (Череватенко, 2023, с. 160–161). «Вірш Павла Мовчана розвивається як лірична драма зі своїм сюжетом, кульмінацією, розв'язкою. Це робить його динамічним, напруженим» (Кордун, 2023, с. 198).

Цілком можливо, однак, що дослідники не сприймали трагічність чи драматичність колізій Мовчанових поезій як дуже відмінні поняття, а вважали їх ледь не синонімами чи спорідненими. Саме таку спорідненість висловив Л. Талалай: «За трагічністю і драматизмом думки П. Мовчана — торжество внутрішньої свободи, торжество вільного надідеологічного пізнання світу через творчість» (2023, с. 208). Можна також припустити, що в поетових віршах було як трагічне, так і драматичне відтворення людської розгубленості перед непізнаністю законів буття, власним безсиллям перед ними.

Прагнення залишити власний слід для сучасників і наступників, відчути власну повноту буття та значимості у світі притаманне ліричним героям П. Мовчана. М. Ласло-Куцюк, аналізуючи поезію «Як це коротко все...», зазначає: «Вірш <...> виражає бажання закоханих, щоби природа зберегла слід їх гарячого почуття, якісь знаки, по яких можна б упізнати місця ніжних зустрічей» (2023b, с. 119). Щось подібне можна знайти у творах першої збірки поета, особливо в оптимістично-бадьорій поемі «Багатолюби», проте вираження таких устремлінь, бажань нечасте в усіх подальших збірках Павла Мовчана.

Натомість приходиться усвідомлення неминучої власної, як й інших людей, кінечності, малості, майже непомітності на тлі багатьох тисячоліть історії безмежного світу з усіма його неймовірними постійними видозмінами. А з усвідомленням цього ліричний герой Мовчана (і, певно, й сам поет) змирюється з цією неминучістю, з долею піщинки на тлі безкрайньої землі. Зродившись на якомусь етапі з химерного вировиська чотирьох стихій, він так само перетворюється на якусь іншу комбінацію, синтез стихій. Уже в «Корі» (1968), в поезії «Настане хвиля переселень...», яка стала хрестоматійною, на повний голос, із «трагічним оптимізмом» звучить прийняття й навіть очікування такого неминучого ходу речей і подій:

Настане хвиля переселень,
коли вживусь в стебло трави,
коли цвіркун зведе оселю
в дуплі пустої голови.
А може, в горлі ластів'ячій
розпорошусь, як круглий звук;
в житті миттєвому — неначе
проміння, що торкнулось рук.
Волосся всякне, мов коріння,
в жагучий, всеприймучий ґрунт,
і прокільчиться в небо рівно
шаблюк зеленолезих жмут.
Злетить метелик замість слова
у піднебесся голубе, —
переселюсь, бо є основа
травою мислити себе. (1999а, с. 49)

Можна би спробувати побачити в цій поезії відтворення індуїстського чи буддистського переселення душі, реінкарнації. Було би також прийнятним крізь призму задекларованої спорідненості між поезією П. Мовчана й давньогрецькою філософією згадати про те, що й учення Піфагора, Геракліта, Емпедокла були пов'язані з безсмертністю і переселенням душ. Однак індуїзм і буддизм розглядали реінкарнацію лише в тіла живих істот. Душа давніх індусів і греків передбачала, відповідно, «одушевленість» усіх форм, куди втілювалася ця душа чи хоч би її частина. Натомість у поезії «Настане хвиля переселень...» радше відтворено розклад людського тіла до «дупла пустої голови» та його перетворення у ґрунт, а згодом у різноманіття трав, про залюбленість Павла Мовчана в які вже йшлося. Щоправда, не лише тіло буде перетворюватися — таки й душа, дух теж не зникнуть, а набудуть нових форм: «круглого звуку» в «горлі ластів'ячій», «проміння, що торкнулось рук», «метелика замість слова»...

Як уже згадувалося, М. Ласло-Куцюк наводила текст Мовчана, у якому закохани прагнули залишити сліди, знаки свого кохання, увіковічити його. Проте навіть у коханні, апофеозі вияву повноти й неповторності індивідуального буття, поет усвідомлює його скороминучість, неможливість зберегти його незмінним (як у Гераклітовому «неможливо двічі вступити в одну й ту саму річку») та приймає такий перебіг почуття. Для прикладу згадаймо ще один хрестоматійний твір Павла Мовчана — поезію «Був день — пам'ятаєш плазучого змія?..» Мабуть, випадкова зустріч у «п'яному трамваї» з «Марією» сколихнула спогади про «яблука в круглих долонях / і трепет, що пальці негнучі поймав», коли, як символ високого почуття, «цвів понад міру спалахнутий сонях» (2023а, с. 106).

Виникає ілюзія, що минуле почуття ще не проминуло («Хіба ж все минулось?..»), бо ж і сонях «вдруге зацвів», як колись, і «Ще ж літо триває, / і трохи відсунуто пам'ять вперед». Здавалося, досить удвох зійти із трамвая, і відродиться сподіване минуле: «І може, ще знайдемо ягоду пізню, /

оту солодинку, що зводить уста?...» Проте й сонях, що розквітнув знову, «обсипавсь на днях», і колишні коханці вже не ті, й кохання їхнє там, у минулому, й відродити його колишній «трепет» уже неможливо:

Дві стежки в траві протолочимо різно,
і ягода в жменях... та тільки не та.

Проте все, що було в минулому — в коханні, у праці, в особистому та громадському житті, — не проходить безслідно. Воно таки залишає, хай і ледь помітні, знаки для майбутнього. Здобутки новітньої науки й філософії не оминули поета, він, крім матерії, переконаний і в незнищенності енергії, а чи не найбільш енергетично насаженим у поетичному світі Мовчана є слово. Саме енергія в Мовчановому тлумаченні відіграла вагомую роль у знятті антиномії між окремою швидкоплинною екзистенцією та безмежним світовим часопростором.

Саме вона, енергія, в'яже воедино незримими нитками все, що було, суще зараз і буде в майбутньому, всі речі, процеси, явища й серед них також — і кожну людину, «тонку павутинку», з якою так часто асоціюється ліричний герой віршів Павла Мовчана: «Тремтить на льоту павутинка загутого звуку» (2023а, с. 282); «і тонку павутину спускаєш униз по стіні, / щоб здійснити в таїні це єднання», «падає крапля униз на тонкій павутині...» (2023а, с. 292); «Летить павутинка тонка над віками» (2023а, с. 294) та ін. Енергія є еквівалентом пам'яті, яка відбивається на всіх матеріальних носіях, тобто в душі сучасних теорій інформації ми би могли сказати, що Мовчанова енергія — це незнищенна інформація, насамперед у душі атрибутивного підходу до поняття інформації. Окремі послідовники атрибутивного підходу вважали інформацію атрибутом матерії, а дехто й філософською категорією, рівнозначною із часом, простором, матерією й енергією (Іванов, 2009, с. 13–16). Існування й передавання цієї інформації не залежить від волі й бажання окремої людини чи групи людей, але людина чи люди можуть навчитися або мати природний дар помічати її. А також додавати у світ дрібну частку власної енергії-інформації.

Цю інформацію відчитують науковці в археологічних викопних пам'ятках, розшифровують сліди минулих епох, далеких предків, давноминулих подій і доносять її до широкого загалу. Та кожна людина може й самостійно розуміти таку інформацію, енергію минулого — хтось більше, хтось менше. Не конче лише у викопних предметах, наскельних малюнках, степових кам'яних бабах і т. п., а й в однорічних травах і багаторічних деревах, у багатівкових традиціях будови жител, у довколишньому ландшафті, у сонячному й зоряному небі, у правічних чотирьох матеріальних першоосновах-стихях...

Переважає більшість сприймає, усвідомлює, відтворює такі енергетичні сигнали спорадично, фрагментарно, та є й ті, хто має дар відчитувати

енергію минулого значно повніше. Зокрема П. Мовчан згадував і про власний досвід такого містичного, візійного, «екстрасенсорного» проникнення в минуле загальнолюдського й рідного національного буття стихій, речей, людей, ідей (Васьків, 2023, с. 321–323). Якщо ж ідеться про стихії-першооснови, то найбільш насаженими енергією-інформацією в П. Мовчана є вода й земля.

Покликання

- Аннінський, Л. (2023). Дзвінкий вершник... *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 165–169). Ярославів Вал.
- Бичко, І. (Ред.) (1994). *Філософія. Курс лекцій*. Львів.
- Васьків, М. (2023). Містично-візійний поет Павло Мовчан. *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 320–341). Ярославів Вал.
- Гітович, І. (2023). «Слово суще, лукаве, спасенне...» *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 95–105). Ярославів Вал.
- Дейч, О. (2023). Світ поета. *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 144–148). Ярославів Вал.
- Дзюба, І. (2023). *Цілюща сіль самопізнання. Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 19–48). Ярославів Вал.
- Іванов, В. (2009). *Аспекти массовой коммуникации. Часть 1. Информация и коммуникация*. Центр Вільної Преси.
- Йовенко, С. (2023). Крапки у Книзі Життя Павла Мовчана. *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 120–136). Ярославів Вал.
- Ковалів, Ю. (2023а). *Натурфілософська метафора Павла Мовчана. Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 292–305). Ярославів Вал.
- Ковалів, Ю. (2023б). *Натурфілософські портали Павла Мовчана. Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 278–291). Ярославів Вал.
- Кордун, В. (2023). Любов життя тожожна: Роздуми про поетичний світ Павла Мовчана. *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 186–202). Ярославів Вал.
- Ласло-Куцук, М. (2023б). Про філософічність поезії: нотатки про добірку віршів Павла Мовчана. *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 105–117). Ярославів Вал.
- Макаров, А. (2023). Романтика чи марнослів'я? *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 137–143). Ярославів Вал.
- Мовчан, П. (1999а). *Твори в 3 т. Т. 1. Голос: поезії*. ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (1999б). *Твори в 3 т. Т. 2. Межовий камінь: поезії*. ВЦ «Просвіта».
- Мовчан, П. (2018). Витоки. У П. Мовчан, *Український формат: зб. статей, есеїв, виступів* (с. 94–242). ВЦ «Просвіта».
- Моренець, В. (2023). Крізь вічність і мить. *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 216–219). Ярославів Вал.
- Рассел, Б. (1995). *Історія західної філософії*. Основи.
- Слабошпицький, М. (2023а). Бути поетом сьогодні. *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 90–92). Ярославів Вал.
- Слабошпицький, М. (2023б). «Біжучу мить бери в майбутній час...» *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 68–89). Ярославів Вал.
- Слабошпицький, М. (2023с). «Що чув, що бачив — не забудь»: Павло Мовчан. *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 49–67). Ярославів Вал.
- Славинський, М. (2023). Павло Мовчан: «Навіть звичайна абетка — це своєрідний відбиток зоряного неба». *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 453–469). Ярославів Вал.
- Талалай, Л. (2023). У колі «вічних» тем: Пунктиром про поезію Павла Мовчана. *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 203–215). Ярославів Вал.
- Таранов, П. (1997). *Анатомія мудрості: 120 філософів в 2 т. Т. 1*. Ренеме.
- Череватенко, Л. (2023). «Лягають зерна у надію...» *Цілюща сіль самопізнання: Про Павла Мовчана та його творчість* (с. 149–164). Ярославів Вал.

References (translated and transliterated)

- Annynskiy, L. (2023). Dzvinkyi vershnyk... [Ringing Rider...]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 165–169). Yaroslaviv Val.
- Bychko, I. (Ed.) (1994). *Filosofia. Kurs lektsii*. Lybid.
- Cherevatenko, L. (2023). "Liahaiut zerna u nadiiu..." ["The seeds lay down in hope..."]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 149–164). Yaroslaviv Val.
- Deich, O. (2023). Svit poeta [Poet's World]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 144–148). Yaroslaviv Val.
- Dziuba, I. (2023). Tsiliushcha sil samopiznannia [The healing salt of self-knowledge]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 19–48). Yaroslaviv Val.
- Hitovykh, I. (2023). "Slovo sushche, lukave, spasenne..." ["The word is real, cunning, saving..."]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 95–105). Yaroslaviv Val.
- Ivanov, V. (2009). *Aspekty massovoy kommunikatsii. Chast 1. Informatsiya i kommunikatsiya* [Aspects of mass communication. Part I. Information and Communication]. Tsentr Vilnoi Presy.
- Kordun, V. (2023). Liubov zhyttiu totozhna: Rozdumy pro poetychnyi svit Pavla Movchana [Love for life is identical: Reflections on the poetic world of Pavlo Movchan]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 186–202). Yaroslaviv Val.
- Kovaliv, Yu. (2023a). Naturfilosofska metafora Pavla Movchana [Natural philosophical metaphor of Pavel Movchan]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 292–305). Yaroslaviv Val.
- Kovaliv, Yu. (2023b). Naturfilosofski portaly Pavla Movchana [Natural philosophical portals of Pavel Movchan]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 278–291). Yaroslaviv Val.
- Laslo-Kutsiuk, M. (2023b). Pro filosofichnist poezii: notatky pro dobirku virshiv Pavla Movchana [On the philosophical nature of poetry: notes on the selection of poems by Pavlo Movchan]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 105–117). Yaroslaviv Val.
- Makarov, A. (2023). Romantyka chy marnoslivia? [Romance or vanity?]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 137–143). Yaroslaviv Val.
- Morenets, V. (2023). Kriz vichnist i myt [Through eternity and moment]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 216–219). Yaroslaviv Val.
- Movchan, P. (1999a). *Tvory v 3 t. T. 1. Holos: poezii* [Works in 3 vol. Vol. 1. Voice: Poems]. VTs "Prosvita".
- Movchan, P. (1999b). *Tvory v 3 t. T. 2. Mezhyovyi kamin: poezii* [Works in 3 vol. Vol. 2. Boundary Stone: Poems]. VTs "Prosvita".
- Movchan, P. (2018). Vytoky [Origins]. In P. Movchan, *Ukrainskyi format* (pp. 94–242). VTs "Prosvita".
- Russel, B. (1995). *Istoriia zakhidnoi filosofii* [History of Western philosophy]. Osnovy.
- Slaboshpytskyi, M. (2023a). Buty poetom sohodni [Being a poet today]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 90–92). Yaroslaviv Val.
- Slaboshpytskyi, M. (2023b). "Bizhuchu myt bery v maibutnii chas..." ["Take the running moment in the future..."]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 68–89). Yaroslaviv Val.
- Slaboshpytskyi, M. (2023c). "Shcho chuv, shcho bachyv — ne zabuv": Pavlo Movchan ["What I heard, what I saw — I have not forgotten": Pavlo Movchan]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 49–67). Yaroslaviv Val.
- Slavytskyi, M. (2023). Pavlo Movchan: "Navit zvychaina abetka — tse svoieridnyi vidbytok zorianoho neba" [Pavlo Movchan: "Even the usual alphabet is a kind of imprint of the starry sky"]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 453–469). Yaroslaviv Val.
- Talalai, L. (2023). U koli "vichnykh" tem: Punktyrom pro poeziiu Pavla Movchana [In the circle of "eternal" themes: Dotted line about the poetry of Pavlo Movchan]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 203–215). Yaroslaviv Val.
- Taranov, P. (1997). *Anatomiya mudrosti: 120 filosofov v 2 t. T. 1* [Anatomy of wisdom: 120 philosophers in 2 vols. V. 1]. Renome.
- Vaskiv, M. (2023). Mistychno-viziynyi poet Pavlo Movchan [Mystical and visionary poet Pavlo Movchan]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 320–341). Yaroslaviv Val.
- Yovenko, S. (2023). Krapky u Knyzi Zhyttia Pavla Movchana [Points in the Book of Life of Pavlo Movchan]. *Tsiliushcha sil samopiznannia: Pro Pavla Movchana ta yoho tvorchist* (pp. 120–136). Yaroslaviv Val.

Mykola Vaskiv

Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Ukraine

SPONTANEOUS MATERIALISM, INFORMATION (MEMORY) AND MAN IN THE POETRY OF PAVLO MOVCHAN

Part one

The relevance of the article is due to the need to determine the philosophical basis of the worldview and poetic world of the Ukrainian literature classic of the XX–XXI centuries Pavlo Movchan (born in 1939) — ancient Greek spontaneous materialism — as the basis of universal and national memory, the continuity of history. The peculiarities of Movchan's spontaneous materialism are the subject of research. The main problem of the article is the connection of each specific existence with the million-year history of the material world, humanity and a specific — Ukrainian — nation, reproduced in P. Movchan's poetry, the role of this existence as a connecting link in the transfer of information (memory) from the past to the future. Cultural-historical, biographical, hermeneutic and formal (philological) research methods were used to solve this problem.

As a result of the study, the images of the four elements were traced in the poet's lyrical works. Different forms (water — snow, rain, well, spring, reservoirs, blood, etc.; earth — soil, clay, sand, stone, salt, etc.; fire — sun, light, ray, etc.; air — wind, whirlwind, etc.) of these elements become the most important in the life of the Ukrainian peasant-farmer, and therefore also of the ethnos.

The primary elements are in constant motion, creating new things, objects, and phenomena as a synthesis of elements and their inevitable destruction. Only latent small imprints of the existence and transformations of matter in the form of energy (information) remain while

reading. The preservation and the transmission of this energy to the next generations is the vocation, the purpose of a man in the world.

The poetic world and the poet's ideological concept syncretically combine knowledge of the global and Ukrainian national origins of existence, which determine the essence of our present and future life. Man as a combination of four elements, as a part of the primordial movement of the elements, is inextricably linked with his destined space, environment. Universal and ethnic memory as another name for energy-information unites a person with time and space, makes it possible to find and realize one's own purpose on earth.

Keywords: Pavlo Movchan; spontaneous materialism; water; ground; air; fire; movement; energy; information; memory.

Стаття надійшла до редколегії 14.06.2023